

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

Balázs-Hajdu Péter

Balassi Bálint ekhós versei és a közköltészeti hagyomány¹

*„I was caught in between
I was born in the echoes”*

The Chemical Brothers

COLLOQUIM OCTO VIATORUM ET DEAE ECHO VOCATAE²

Ugyanazon nótára

1. Nyolc ifiú legén minap úton menvén egy erdőben jutának,
Estvefelé lévén, tréfálván, beszélvén, ők egymásnak mondának:
Végünk szót Echótól – mond – mi mátkáinkról, mondja nevét azoknak!
- 5 2. Credulus az első, lón azért elkezdő, s monda nagyon kiáltva:
Echo, de kicsoda, aki sok kínomba most megvigasztalhatna?
Kérlek, mondd meg nevét, kit mint idvösségét, bús lelkem úgy kív[ÁNNA!
3. Mosolyog magában Credulus ezt hallván, s rajta csak csudálkozik;
Őutána azért tőn az ilyen kérdést, ki társaság közt másik:
Ki fagyott elmémhez – mond –, mint víz nagy dérhez, télben jég amik[OR SÍK?
- 10 4. Harmadik is monda nagy hangosan szólva mindenek hallótára:
Echo, jó asszonyom, kinek régi kínom nagyon nyilván tudtára,
Kérlek, hogy nevezd meg, kicsoda lelkemnek javával tölt ko[SÁRA?
5. Szavát elereszté, negyedik is kezdé el Echóhoz kérdésit
Szép szerelmeséről, kihez gerjed belől, s kit szíve szerint óhít:
15 Szörnyű kára után nevezd meg – mond – nyilván, szeret lelkem im[MÁR KIT?
6. Ezután ötödik, ki mentül kisebbik, Credulus atyjafia,
Mindjárt előszóla, felszóval kiáltva Echót nevezi, hója:
Ki az, kire éngem gyűjtött – mond – ily igen Venus futo[SÓ FIA?
7. Hatodik Aminta, előáll, monda, mert veszett, alég várja,
20 Hogy szent nevét hallja annak, ki ő lángja, s kinek javát akarja:
Hát annak ki neve – mond –, aki szerelme szívemet kinnal [MARJA?

¹ A tanulmány első változata az Ötvös Péter 70. születésnapja alkalmából a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke által rendezett házikonferencián hangzott el 2016. december 16-án a Sík Sándor Irodalmi Olvasóban.

² A Balassi-szövegek közlésének alapjául a Kőszeghy-féle Balassi-kiadás szolgált. (BALASSI Bálint *Összes művei*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Klasszikusok).)

8. Szóla hetedik is, kinek neve Thyrsis, s ki hazáját elhadta
Azért, hogy egy kegyes, akihez szerelmes, szerelmét megtagadta:
Régoltától fogva szerelem kínjába éngem – mond – ki sí[KATA?
- 25 9. Utolsó a Montan, kinek édes társán való nagy bánat árta,
Nagy fohászodással így szóla Echóval, jutván eszébe kára:
S annak tudd-é nevét – mond –, kiért szívem ég, s ki ez sok kínban [MÁRTA?
10. Egy szegény szarándok, régi barátotok éneklette ezt néktek,
Kik a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek,
30 Kit a nagy hamisság és háládatlanság föld szélére kergettek,
11. Az másfélezerben és nyolcvankilencben Szent Bertalom-nap után,
Világ határira való bujdosásra keservesen indulván
Édes hazájából, jóakaróitól siralmasan búcsúzván.

Az 1589-es esztendő nyárutója nehéz időszak volt Balassi Bálint életében: előmenetele kisiklott, peres ügyei elúsztak, házassági terve (ezúttal a verseiben Juliaként is emlegetett Losonczy Annával) füstbe ment. Minden oka megvolt rá, hogy a sikertelen életszakasz lezárásaként megvalósítsa régebb óta érlelt szándékát, és hazáját elhagyva Lengyelországban keressen ígéretesebb kilátásokat.³ Alkotói válság ugyanakkor nem társult a szerző magánéleti kríziséhez. Ez azért tudható, mert Balassi *Nagyciklusának*⁴ kevés olyan napra pontosan datált eleme van, mint az ekkoriban keletkezett versek, közöttük a fent közölt ének.

Ebben a költeményben a küszöbön álló „kibujdosás” mint lírai alaphelyzet kínál alkalmat egy korábbi esemény felidézésére, amikor is nyolc erdőt járó ifjú legény a maguk és társaik szórakoztatására invenciózus kérdéseket kiáltott világgá, tudván, hogy azokra feleletként a visszhang (Ekhó) a kedvesük nevét veri majd vissza: Credulusnak Annáét, a másodiknak Orsikét, a harmadiknak Sáráét, a negyediknek Margitét, a legkisebb ötödiknek (Credulus a tyja fiának) Zsófiáét, Amintának Máriáét, Thyrsisnek Kataét, Montánnak Mártáét. A dolgok természetéből adódóan ezek a nevek óhatatlanul felkeltik az olvasó érdeklődését: a szöveg olyasfajta rejtvényként tételeződik, mely világszerű olvasatra csábítja a befogadóját. Vajon kik lehetnek ezek az így-úgy, de egyik esetben sem félreérthetetlenül megnevezett szereplők?

Az ötletelésben alighanem az érdeemes Balassi-kutató, Eckhardt Sándor jutott a legmesszebb. Eckhardt 1941-ben publikált Balassi-életrajza⁵ megírásának idején, ha erősen töredékes formában is, de ismerte Balassi Bálint pásztorjátékát, a *Szép magyar komédiát*, és azt is tudta, hogy ez a színdarab voltaképpen egy XVI. századi olasz szerző, bizonyos Cristophoro Castelletti *Amarilli* című drámájának átdolgozása, melynek hőstét és hősnőjét Balassi magyar nyelvű változatában Credulusnak, illetve Juliának

3 KÓSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 287–288.

4 Varjas Béla elképzelése szerint Balassi Bálint autográf versgyűjteménye, az ún. *maga kezével írott könyv* a Balassa-kódex első 66 versével lehetett azonos, s ennek a szerkezeti egységnek ő a „Nagyciklus” nevet adta. Vö. VARJAS Béla, *Balassi Nagyciklusa*, ItK, 1976/5–6, 585–612.

5 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin, 1941 (Magyar Írók).

hívják.⁶ Eckhardtnak ennyi elég is volt ahhoz, hogy Balassit a kezdetektől a komédia és a tárgyalt vers *Credulus*ával egyként azonosítsa. Ha mindehhez hozzá vesszük, ami Eckhardt számára egyébként még nem volt nyilvánvaló,⁷ hogy a pásztorjáték előszavának szignója a másolatban így őrződött meg: „*Julia rabja, N. N.*”⁸ és minden teoretikus aggályunkat félretéve elfogadjuk, hogy *Credulus* bizonyos értelemben valóban Balassi Bálint irodalmi alteregója, azt akkor sem hihetjük, hogy a *Szép magyar komédia* szóról szóra megtörtént eseményeket mutat be. Ezt nyilván Eckhardt sem gondolta így.

Annál is meglepőbb, hogy a jeles tudós a nyolc ifjú legény esetét mégiscsak készpénznek vette. Az említett életrajzban tudniillik még azt valószínűsíti, hogy ezek nyolcan aligha nem Balassinak és vitéz katonáinak vidám kompániája, akikkel éppen Lengyelországba tart, és útközben hol egy szép hölgy kedvéért vívnak bajt, hol meg anyanyelvű énekeikkel zengik tele a lengyel erdőket.⁹ Ebbéli elképzeléseit tíz évvel később, a Balassi-életmű általa szerkesztett kritikai kiadásának jegyzetei között azért revidéálja, mert időközben olyan írásos emlék kerül látóterébe, mely ellentmond eredeti koncepciójának. Balassi távozásáról ugyanis fennmaradt egy levél jó barátja, Illésházy István tollából, melyben az áll, hogy Balassi Bálint „*egészen egyedül*” indult útnak.¹⁰ Természetesen ez a hozzáállás sem teljesen problémátlan, hiszen egyetlen levél sem tekinthető fenntartások nélkül színigaz, hiteles forrásnak. Mindenesetre ennek hatására értékeli át Eckhardt korábbi álláspontját, melynek értelmében a versbéli *Credulus* társai nem *katonák*, hanem *költők* volnának (nem mintha e kétféle minőség egyike is kizárná a másikat). Eckhardt nagyon jellemző módon megpróbálja rekonstruálni a versengő poéták katalógusát. Megfontolásait ezúttal érdemes hosszabban idézni:

„B. B. Illésházy levele szerint (57. sz.) egészen egyedül ment ki Lengyelországba, tehát ez a »versírásban való vetekedés« otthoni emlékek összegzése. A kibujdosó költő ezt az éneket utolsó üzenetnek szánta vetélytársai részére, mint afféle mindnyájukat legyőző mesterművet. A vetekedő verselők neveit ma már nehezen tudnók összeállítani. A még gyermek Rimay János bizonyosan közéjük számítandó [...] és ekhós verse (Rimay J. munkái, 14. l., Varjas Balassa-kódex 146. l.) talán épp e költői verseny eredménye. A Lucretia-regény ismeretlen fordítója is közéjük tartozik, viszont Dobó Jakab, kiről tudjuk, hogy humanista ízű szerelmes verseket írt, már nincs az élők sorában. A költő egy másik barátjáról, Móricz Lőrincről tudjuk, hogy istenes énekeket írt [...] Valószínűleg ide kell sorolnunk Kátay Mihályt, ezt a »zavaros fejű, tisztátalan ambíciójú« embert (Szekfű), ki később Bocskay kancellárja lett és kit a fejedelem megmérgezésével gyanúsítva a megdühödött hajdúk felkoncoltak. [...] A többi

6 WALDAPFEL József, *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*, ItK, 1937/4, 354–365.

7 A *Szép magyar komédia* teljes szövege ugyanis csak az 1958-ban felfedezett Fanchali Jób-kódexből vált ismertté.

8 Lásd a kritikai kiadásban: JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25.), 50. A monogramhoz fűzött jegyzet szerint a kódex másolója megspórolta a nyomtatott kiadás címlapján feltüntetett szerzői név újbóli kiírását.

9 ECKHARDT, *i. m.*, 171–173.

10 BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I, Bp., Akadémiai, 1951, 410, 57. sz.

magyar versíróvetélytársközészámíthatjuk az Euryalus és Lucretia-regény ismeretlen fordítóját, Enyedi Györgyöt, nyíri Báthory Istvánt, a komor lelkű, hitbuzgó kálvinista zsoltáríró, kinek versei a Julia-versek hatására mutattuk ki sakinek maga B. B. is küldözgetett énekeiből. A többi versenyzőt talán vitéz barátai és legényei között kell keresnünk; itt Mátyás diákra gondolunk, ki a pataki várostromban részt vett (Dézsi II. 566) s a jobbágynyúzó Hunyadi Nagy Pálra, kitől talán a román népdalokat hallotta s aki maga is próbálkozott versírással, hiszen B. B. állandó levélíróul használta [...] A *Ferendum et Sperandum* (Forog az szerencse) szerzője is B. B. ismerőse lehetett: ezt a szép költeményt 1604-ben írta az ismeretlen költő Balassi verseire emlékezve. Jenei Ferenc kutatásai óta (sajtó alatt) a győri kanonok Nyéki Vörös Mátyást, Ferenczifibécsi Balassi-kiadásának gondozóját is észámíthatjuk, mivel a turóczi jezsuitáknál több ízben találkozhatott, s aki B. B. első kiadását is tele rakta saját különben jól verselt szerzeményeivel.¹¹

A későbbi szakirodalmak a javaslatok nagy részét elvetik, jóllehet mindeközben nehezen állják meg, hogy ennek fejében a saját megoldási kísérletükkel ne rúkoljanak elő.¹² A még újabb eredmények tükrében ráadásul több jelölt is ekvivalensnek látszik egymással. (Az *Eurialus és Lucretia históriájának* ismeretlen szerzőjét például egyes kutatók Dobó Jakabbal,¹³ mások Balassi Bálinttal azonosítják.¹⁴ A *Ferendum et Sperandum* költője egy, a közelmúltban napvilágot látott meggyőző tanulmány szerint nem más, mint Rimay János.¹⁵)

A gondolatébresztő hipotézisek megfogalmazása általában nemcsak szórakoztató, de hasznos tevékenység is. Annál kifogásolhatóbbak viszont a tényként állított feltételezések, illetve, ha a referenciális olvasás kritikátlan és a végletekig földhözragadt. Hogy egy konkrét példát mondjak: engem nem az zavar, hogy Eckhardt megemlíti Dobó Jakabot mint lehetséges szerzőt, ha nem az, ahogy végül kizárja, mondván, hogy 1. a verset Balassi 1589. augusztus 24-re datálja, 2. a versszöveg szerint az elbeszélte események a „*minap*” történtek, 3. Dobó Jakab viszont 1585-ben hunyt el – következésképpen aligha visszahangozta thatta szeretője nevét a zerdő falával cca. négy évvel később. Ámde az irodalmi műalkotás természete valójában nem ilyen. Éppen ellenkezőleg: ahogyan a vers ábrázolhat akár fikatív szereplőket is egy fikatív erdőben, úgy játszódhat egy alternatív, ideális 1589-es esztendőben is, melyben Dobó Jakab igenis versenyezik Balassi Bálinttal.¹⁶

11 BBÖM, 251–253.

12 Vö. VADAI István, *Balassi és Echo*, Palimpszeszt, 10. sz.

http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/02.htm [utolsó letöltés: 2018-07-18]

13 Vö. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 262–275.

14 Vö. VADAI István, *Lucretia hálójában*, ItK, 2016/6, 683–708.

15 Vö. PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 179–188.

16 Eddig a pontig voltaképes magamban tartani azta megfigyelést, a mit ráadásul nem istudhatok maradéktalanul a sajátomnak. Az elmúlt években ugyanis egy szeminárium keretei között alkalmam nyílt több fél éven keresztül tüzetesen végigolvasni a Balassa-kódex anyagát Jankovits László és Pap Balázs kiváló társaságában – vagyis a mit megosztani készülök, az szellemi tulajdonként tekintve a legjobb esetben is csak együttgondolkodásunk közös gyümölcse lehet. Javamra szóljon továbbá, hogy nem szaporítani szeretném a megtippelt személyek számát, ha nem egy gondolat kísérlet erejéig radikálisan csökkenteni. Tudniillik nem lehet nem észrevennünk, hogy a

S ha már szóba került az irodalmi szövegvilág játéktere, újfent megemlíteném, hogy a tárgyalt költemény rejtvény, retorikai-poétikai szakkifejezéssel élve: *aenigma*.¹⁷ Az *aenigma* mint retorikai alakzat az allegóriával rokon, s attól elsősorban abban különbözik, hogy valódi értelme csak a beavatók számára férhető hozzá. Csak azok fejthetik meg tehát, akik birtokában vannak az ehhez szükséges előismereteknek, vagyis tisztában vannak az adott helyzettel illetve a vonatkozó körülményekkel. Ezek köre pedig a leggyakrabban idővel elenyészik. Hogy ki volt az a nyolc ifjú – ez a kérdés jelenlegi tudásunk szerint, lássuk be, nem válaszolható meg. Azt viszont leszögezhetjük, hogy ilyesfajta alakzatok létrehozásában Balassinak nemcsak tehetsége, de gyakorlata is van: a *Nagyciklus* első verse szintén az *Aenigma* címet viseli, és igazságszerint a zirodalomtörténet-írás annak nyitjátsem volt képes megnyugtatóan tisztázni.

Szó sincs tehát arról, hogy a tárgyalt vers unikalitása ebben rejlene. Megfejt(het)etlen rejtvényekkel tele van a *Régi Magyar Költők Tára*. A tárgyalt vers unikalitása annak *típusában* rejlik. Ennek belátásához azonban először is visszább kell tekintenünk további másfélezer esztendővel.

A vers latin nyelvű címe magyarul annyit tesz: *A nyolc útonjáró és Echo istenasszony beszélgetése*. Csakhogy Balassi rosszul tudta: Echo (Ekhó) voltaképpen nem volt istenasszony, csak egy meggondolatlan nimfa, aki ujjat mert húzni egy valódi istenasszonnyal. A mitikus történetet Ovidius írja meg *Átváltozások* c. művében. Eszerint a kikapós nimfák egy ízben Jupiterrel (Zeusszal) szerelmeskedtek a réten, és csak kevés híja volt, hogy Júnó (Héra) rajta nem kapta őket. Echo azonban ügyesen magára vonta a figyelmét a fecsegésével addig, míg a társai el nem illantak. Ezért Júnó dühében arra kárhoztatta, hogy többé ne tudjon önállóan beszélni, csak ha megszólítják, és válasza akkor is csupán az elhangzottak rövid ismétlése legyen. S mindennek a tejébe Echo később bele talált szeretni abba a Narcissus (Narkissosz) nevű félistenbe, aki arról híres, hogy képtelen viszonzni a gyengéd érzelmeket. A vissza utasítás miatt a bánat végül szó szerint elemésztette a nimfát.¹⁸

„...És végül csak a hangja s a csontja marad meg:
megvan a hangja ma is; kővé vált, hírlík, a csontja.

nyolc ifjú egyike (sorrendben a hetedik!) nem más, mint Thyrsis; márpedig a *Szép magyar komédia* története szerint ez Credulus valódi neve. Vagyis ha a pásztordráma alapján a tárgyalt versben Credulust Balassi Bálinttal azonosítjuk, végső soron nincsen semmi akadály, hogy ugyanígy tegyünk Thyrsis esetében is – annál is inkább, hiszen az is egy félresikerült szerelmi ügy miatt kényszerült elhagynia hazáját (vö. 22–24. sorok). Tegyük hozzá: a visszafelelt női nevekközött nem egy található, amelyre Balassi költői pályafutása során éneket szerzett. „*Csak én bírok versemmek hőse lenni*”, felelhetné erre Babits Mihállyal szólva Balassi Bálint.

17 Vö. az *Alakzatlexikon* vonatkozó címszavával: *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, főszerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta, 2008, 181–186.

18 A Narkissosz-mítosz kitűnő összefoglalását lásd Robert GRAVES, *A görög mítoszok*, ford. SÍJGYÁRTÓ László, Európa, 1970, I, 456–458.

Erdőn rejtekezik, ki se jő a fenyérre, a bércre;
halljuk, ahogy szól ő; de bizony csak a hangja az élő.¹⁹

Ez tehát a görög mitológia magyarázata arra a jelenségre, amit magyarul visszhangnak nevezünk – egészen a nyelvújítás kora óta.²⁰ Azt megelőzően ugyanis elénk, mint ahogy számos európai nyelvben mindmáig, a tragikus sorsú nimfa nevét társították ahhoz (*antonomasia*).²¹

A visszhangdefiníciója általában biofizikai érdekű, ugyanakkora dologvizsgálható retorikai és verstani szempontból is: előbbi esetben sorvégi ismétlésnek (*epiphora*),²² utóbbiban önrímnek szokás értékelni. Az ebben rejlő poétikai lehetőséget aknázták ki a kora újkori neohumanista költők az ún. ekhós vers kialakításával. Amit az egyik legnagyobb magyar verstanész, Horváth János a következőképpen határozott meg: „abban áll, hogy a strófa utolsó szava, részben vagy egészben, mintha visszhang felelte volna, megismétlődik, rímként ráütődik önmagára; a következő strófa gondolatfűzése aztán rendszerint e visszhangszóval indul tovább.”²³ Ezt az alábbi olasz nyelvű példával illusztrálnám:

„Cavi dirupi, e solitari boschi;
Dite per vostra fè, se mai vedeste
Uno stato infelice egual al mio? Io.
Chi mi risponde da'l reposto speco? Echo.
Echo; che premio havrò del mio servire? ire.
Fien dolci gli occhi a me comm'io vorrei? rei.
Il mio lungo tormento
Diletta ad Amarilli, ò pur le spiace? piace.
Ella à tal mi condanna, ò pur mia stella? ella.
Si duol s'altri per lei piangendo stride? ride.
Non prende dunque i miei sospiri in grado? rado.
Deh ,per pietà m'insegna,
Com'io possa addolcir sua tanta asprezza. sprezza.
Meglio è, cred'io, c'humil' à lei m'atterri. erri.
Ahi s'io la sprezzo, diverrà piu ingrata. grata.
Mio parer tuo consiglio non approva. prova.
Questa è prova assai dubia perigliosa. osa.
Anzi che provi, io vo pensarvi. à Dio. à Dio.”

Természetesen nem véletlenül esett a választásom a fenti idézetre. A szöveg Cristoforo Castelletti *Amarilli* című pásztordramájának betétversét képezi, melyet – emlékezzünk vissza – Balassi Bálint *Szép magyar komédia* címen ültetett át ma-

19 Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1974 (Bibliotheca Classica), 82–83 (III. könyv, 398–401. sorok.).

20 Vö. a TESZ vonatkozó címszavával: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976, 1163.

21 *Alakzatlexikon*, 114–117.

22 *Alakzatlexikon*, 202–205.

23 HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan* = H. J. Verstani munkái, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Klasszikusok), 616.

24 Cristoforo CASTELLETTI, *L'Amarilli*, Vinegia, Giovanni Battista Sessa & fratelli, 1587, C4v.

gyarra.²⁴A konszenzus szerint elsősorban tehát ez volt az a minta, amelyen keresztül Balassi az ekhós versek intézményét megismerhette, hogy aztán a fordítás során maga is kísérletet tegyen a róla elnevezett jellegzetes strófaformában megszólaltatni a verstípust.²⁵ Az így keletkezett vers egy változata a *Nagyciklus*ba is bekerült, kilenc helyely a *Nyolc ifjú legén...* kezdetű ének elé; az alábbiakban ezt közlöm:²⁶

DIALOGUS, KIBEN ÚTON JÁRVÁN AZ VERSSZERZŐ BESZÉL ECHÓVAL
DE EZT NEM ÉRTHETI JÓL MEG AZ, AKI NEM TUDJA, MICSODA AZ ECHO

Az csak búbanat nótájára

1. Óh, magas kősziklák, kietlenben nőtt fák, kik nagy szerelmem tüzén,
Igaz bizonságim vadtok, mert kínjaim tudjátok, szinte mint én,
Ki látta éltében, hogy így haljon, vesszen más, mint én, szerelmesén?
ECHO: Én!
- 5 2. Ki felele nékem? Távul az erdőben lőn ugyan valami szó,
Talám egyik tündér jár itt valamiért vagy valami nyulászó;
Ha ló nem nyerített, ki itt csörögetett, ha lábain volt békó?
ECHO: Ékó.
3. Echo, nagy kínomba, kibe szép Julia éngem vertengeni hágy,
Mi könnyebbíthet meg, s mitűl léssen esmeg kemény szíve hozzám lágy?
Régi gyötrelmimet mi enyhítheti meg, s mi az, mire lelkem vágy?
ECHO: Ágy.
- 10 4. Ágy, igazán mondád, de mondd meg azt is hát, ott ki vigasztalhatna?
Búm helyett örömet, gyönyörű életet nékem ott ki adhatna?
Igazán ki neve, kit jómnek felette lelkem oda kívánna?
ECHO: Ánna.
- 15 5. Azt bizony megvallom, de jó szolgálatom kedves-é néki vagy nem?
Szép Julia-Annám léssen-é jó hozzám, s megkegyelmez-é nékem?
Hogy régen szolgálom, léssen-é jutalmom, s kell-é jót reménlenem?
ECHO: Nem.
6. Kegyetlenségéért, túrtem sok kínjáért, hát még Istentűl sem fél?
Ő fejr mellyében, mint szép lágy fészekben, kegyetlenség hogyhogy él?
Mert mint nyelved beszél, búmmal, én hiszem, él, óh, mely igen nem kémél!
ECHO: Él.
- 20 7. Óh, hová légyek hát, túrvén ennyi kínját, kivel vett körös-köröl?
Nincs út szerelméhez, mert már elvetett ez kegyes szemei elől,
Vetett gyötrelmre, s még meg is öl végre, amint látom, hogy gyűlöl.
ECHO: Öl.

25 WALDAPFEL, *i. m.*, 269.

26 BALASSI, *i. m.*, 129–132.

8. Már csak mutasd módját, mint olthassam lángját szerelmemnek, ki csak nő,
Mert hogy így szeretem, s jutalmát nem érzem, oka talám nem is ő,
Hanem más gonosz nő, ördögös bűvölő, mert kegyes ő, semmint kő.
ECHO: Ó.
- 25 9. Hát medgyek, én veszett, kit szerelem éget, s kit már ő bé nem fogad?
Szívem régi búmban, mint szép virág nyárban, szinte igaz úgy hervad;
Azért adj tanácsot, szánd meg nyavalyámot, ha sebemet gyógyíthatd!
ECHO: Hadd!
10. Vajha elhagyhatnám, volna mi nyavalyám? De lá, szívem mint gerjed,
Ha gyenge orcáján, mint Pünkösöd rózsáján, látom, hogy színe terjed,
30 Magad se mondanád elhadni, ha látnád; nézd meg csak, és esmerjed!
ECHO: Merjed!
11. Nem merheti lelkem, hanem ha két kezem végez ki életembűl;
No, törrel, méreggel nagy búmot vérem el, mert kiesém kedvébűl,
Látom, hogy csak gyűlöl, énnékem nem örül, rajtam nem is könyörűl.
ECHO: Örül.
- 35 12. Hogy hihessem én azt, ha látd-é, mint fásaszt szántalan sok veszéllyel?
Szemeim láttára nagy kegyesen másra nézdegél vidám szemmel,
Énnékem peniglen még szerelmem sem kell, veszt, sillyeszt gyötrelmekkel.
ECHO: Kell!
13. Óh, vajha kellene, szerelmébe venne, vészne szívem bánatja,
De nem azt jelenti kemény tekinteti, s amint magát mutatja,
Hogy esmét szeressen, nem adja azt Isten, noha lelkem imádja.
ECHO: Ádja.
- 40 14. Ha Isten azt adja, lelkem viszont áldja nevét minden időben,
S talám meg is adja, és szívét fordítja hozzám meg szerelemben
Vidám Juliának, ki egyike annak, kiknek hazájok a Menn.
ECHO: Amen.
- 45 15. Megdicsőült színben hogy gerjedt szívemben vidám Julia tűnék,
Egy sűrű erdőben én úton mentemben felszóval így éneklék,
Kérdezkédesemre verseim végébe Echótól ily választ vék.

A szakirodalom nagy része e verset általában a „versszerző vetekedésre” készült versenydarabjaként értékeli. A dolgozat szempontjából azonban nem ezek a feltételezések számítanak fontosnak, hanem leginkább az a tény, hogy jelenlegi tudásunk szerint nálunk Balassi honosítja meg az ekhós versformát, hovatovább a korabeli ilyen jellegű alkotások egyike sem független tőle.²⁷ De igen érdekes, hogy sem az

²⁷ Terjedelmi okokból a szövegek közlésétől eltekintek. A szóban forgó énekek kvázi kronologikus jegyzéke a következő: Rimay János: *Kősziklák közt lakó...* (RIMAY János *Írásai*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1.), 64–65); Széchy Tamás (?): *Bánattúl szívet...* (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 3, *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976, 15. 5. sz.); Fejérdi Márton: *Oh quis non lugeat...* (WALDAPFEL József, *A lengyel király*

olasz nyelvű forrásokban, sem a kortárs közegben nem ismeretes az a szerkesztésmód, amely a *Nyolc ifjú legén...* kezdetű verset jellemzi, nevezetesen, hogy abban az Ekhó kizárólagosan női neveket felel vissza.

Azt persze mondanom sem kell, hogy Balassi kezdeményező szerepe nem merül ki a fentiekben. Ennél sokkal nagyobb jelentőséggel bírnak általában véve a népnyelvi udvarias hangvételű szerelmi líra megteremtésére irányuló törekvései.²⁸ Az efféle lovagias költészet kezdeteit a XII. század eleji Aquitániában szokás megtalálni²⁹ – de velünk ellentétben Balassinak nem volt olyan szerencséje, hogy bármiféle kulturális intézményrendszer segítségével addig tudatosan vissza nyúlhatott volna: a trubadúrok örökségét jószerevével csak nagyon közvetetten, egyebek mellett egy petrarkista költők műveit tartalmazó antológiából, a *Poetae Tres Elegantissimi* című verseskötetből ismerhette meg.³⁰ A három válogatott lírikus, Michael Marullus, Hieronimus Angerianus és Johannes Secundus kétségkívül nagy hatást gyakorolt rá.³¹ Ennek egyik jól látható eredménye, hogy a *Nagyciklus* első részében még jobbra az igazi nevéen emlegetett szerelmét, Losonczy Annát a második részben egy, a korban merőben szokatlan néven kezdi szólítani – éppen úgy, ahogyan Johannes Secundus a maga választottját: tudniillik Juliának. (A következő ciklussalkitüntetett hölgyének, Céliának nevét pedig Angerianustól kölcsönzi majd el.)

Az identifikálás kérdése értelemszerűen nagy jelentőséggel bír a szerelmi költészetben. A trubadúrköltők poétikai etikettje szerint a hölgyek valódi nevének közlése már csak azért sem megengedett, mert sérti a szerelmi titoktartást. A diszkréció megőrzése érdekében ezért bevezették az ún. *senhal*, vagyis a titkos név használatát.³² Úgy lehet, a mindenkori gyakorlat újfent a középkori provanszál költőket igazolja, a következők miatt. Aligha nem a szándékoltan legilletlenebb verstípusok közé tartoznak azok a lányokat-asszonyokat kiéneklő vagy kicsúfoló szövegek, melyek igen gyakran kifejezetten trágár jelleget öltenek. Ezeknek a 16–17. századi magyar irodalomban is létezett olyan válfaja, amelyben a verselők tendenciózusan helyeztek rímpozícióba hívó rímként női neveket, hogy azután borsos csattanóeszközöljenek ki hozzá a felelővel; ekként merítve ki a klasszikus retorika szerinti legsértőbb gúny,

magyar tábori papjának könyve hazája romlásáról, ItK, 1939/1, 45–48); Zrínyi: *Te, ki gyönyörködöl az én nyavalyámban...* (ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Kortárs, 2003 (Magyar Remekírók) 234–236); Czobor Ádám (?): *Ki ad nekem választ kérdésemre...* (Ötvös Péter, *A Csáky-énekeskönyv*, ItK, 1980/4, 486–509, 507–508); valamint Gyöngyösi István Kemény-eposzána egy részlete (GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, s. a. r. JANKOVITS József és NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Források 10.), 94–96. II. könyv, 6. rész, 1–16. vsz.).

28 HORVÁTH Iván, i. m. 226–227.

29 Michel ZINK, *A trubadúrok*, ford. RAJNAVÖLGYI Géza, Bp., L'Harmattan, 2017, 9–15.

30 *Poetae Tres Elegantissimi*, Paris, Jacques Dupuys, 1582.

31 Vö. GYARMATHI BALASSA Bálint *Költeményei*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1879, 256.

32 SZABICS Imre, *A trubadúrok költészete*, Bp., Balassi, 1995. A kérdéshez különösen Balassi vonatkozásában lásd még PAP Balázs, *Az akrosztichonok és az első harminchárom*, Tiszatáj, 2004/10, 44–52.

a névvel való gúnyolódás (*nomibus*) esetét.³³ Ezek a leánynév-sorolók jellemzően olyan forrásban maradtak ránk, melyek Balassi Bálint néhány azonos (szerelmi) tárgyú, de ideológiájában és stílusában gyökeresen eltérő alkotását is megőrizték.

Az egyik ilyen a már említett, 1595 és 1608 között keletkezett Fanchali Jób-kó-dexben található meg:³⁴

1.	Egyszer vala én életemben
Sok szeretőm én szerelmemben
Kikkel életemben
Éltem, erőlttem igyemben.	9.	Nyolcadiknak neve vala Sára,
Azt ne vigyék bátor az vásárra,
Talált az társára,
Mint az tót az jó vajas kására.
5	2. Az egyiknek neve Margita,
Ki magához utat megnyita,
Megharagíta,
Búsíta, csak mégsem tágita.	35	10. Kilencediknek neve Zsuzsanna,
Tetszik egy elsőben, meghalna,
Lígy csak utána,
Azután ő maga kínálna.
10	3. Másodiknak neve Ilona
Fogad: Isten hozza, jó vóna,
Lőn zene-bona,
Ott jól jára szegín katona.	40	11. Tizediknek neve Júlia,
Német leán, Bécsben lakása,
Csak szónak állna,
Bécsben nála ha ki megszállna.
15	4. Harmadiknak neve Katusa,
Gyenge feír szép sima húsa,
Bátor meg ne fussa,
Az kinek ott leszen jussa.	45	12. Tizenegyediknek neve Zsófia,
Ki az ifjakot hozzája híja,
Ígen sía-ría,
Mert nem akar egyedöl hálnia.
20	5. Negyediknek neve Barbála,
Riszeges annak az bordája,
Nem jó az hája,
Vagyon neki más féltő marhája.	50	13. Tizenkettődiknek neve Dorka,
Ennek vagyon szép keskeny dereka,
Bár meg ne utálja,
Ha valaki hozzá kapcsolhatja.
25	6. Ötediknek neve Erzsébet,
Ott látnál szép eleven képet,
Csókolni szepet,
Ki még szerelemben nem lípett.	55	14. Hajda, hajda, ti jó menyecskék,
Jer, ugorjunk, mennyei kecskék,
Gyenge hölgyecskék,
Jóra menendő szüvecskék.
30	7. Hatodiknak neve Anna,
Az magánál jobbat mit adhatna?
Szabadon hadna,
Ha ki mit tőle kívánna.	60	15. Jobban, jobban elől ugorjunk,
Az utólján csak hoppot mondjunk,
Semmit ne bánkódjunk,
Éjjel is együtt forgódjunk.
	8. Hetediknek neve Krisztina,
Kinek gyakran hajol az ina,
Ő maga hína,
Fírfiúval örömet vína.		16. Ez verseket az ki szerzette,
Szavával ha kit megsértette,
Hogyha nem tűrhette,
Legyen agéb leánya érette.

33 SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 171.

34 A vers szövegét Stoll Béla népszerű kiadása nyomán közöltem: *Pajkos énekek*, szerk. STOLL Béla, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 182–184.

A másik a törzsanyaga végső formáját 1672 körül elnyert Vásárhelyi daloskönyvben olvasható:³⁵

1.	Nem szólok én senkiről,
Csak az asszonyépekről,
Írok természetekről,
Magok viseléséről.	40	10.	Erzsébet is meglehet,
Személye talál kedvet,
Vidd az táncban, elmehet,
Ládd-e, mely szépen nevet?	
5	2.	Legelső leszen Anna,
Magát nevével hozta,
Ha kérnél tőle, adna,
Elhidd, hogy meg nem csalna.		11.	Az deákné vásznánál,
Zsófi is nem jobb annál,
Óvéle megnyughatnál,
Ha néki szépen szólnál.
10	3.	Második leszen Klára,
Kinek ékes az fara,
Fogd az csecsit, nem bánja,
Még az mást is megállja.	45	12.	Margit asszony deres ló,
Ritkán válik abban jó,
Csecsi, fara domború,
Azt mondják, hogy rossz dolgú.
15	4.	Harmadik leszen Ilkó,
Mindennel barátkozó,
Elhidd, hogy szépen szóló,
De gyakorta megcsaló.	50	13.	Alánézó kis Éva,
Jókedvű, negédes rózsa,
Bort ha emlegetsz gyakorta,
Úgy lehetsz részes benne ma.
20	5.	Negyedik leszen Dorottya,
Étkét jól megborsolja,
Felettébb meg sem sózza,
Az ízét is megadja.	55	14.	Kata urát gyűlöli,
Tanácsát sem kedveli,
Az kontyát félén teszi,
Az farát sem kéméli.
	6.	Ötödik leszen Zsuzska,
Ki magát csak ajánlja,
Ifjaktól magát nem ójja,
Az farát oda adja.	60	15.	Az Mária szerelmes,
Ura szerető, kedves,
Bizonytal tökéletes,
Szeretem, mert hűségés.
25	7.	Hatodik leszen Rebeka,
Szerelemnek hajléka,
Ifjaknak kívánsága,
Rútnak utalója.		16.	Igen jó leány Márta,
Kit egy ifjú megcsala,
Kit ugyanott megfoga,
Miért ment akkor oda?
30	8.	Ismerted-e Fruzsínát?
Megütötte az inát,
Fogd meg neki az málát,
És tapogasd az inát.	65	17.	Magdolna is szép cifra,
Az úton jár sétálva,
Olyan ő, mint szép páva,
Mert van piros csizmája.
35	9.	Jutka sarkán forgódó,
Az cseléddel kocódó,
Mindennel morgolódó,
Szeretem, mert csókolódó.	70	18.	Ezeket vedd kedvedben,
Az Alföldre mentemben
Asszonyokról versekben
Szedegetém nagy szépen.

³⁵ *Uo.*, 185–187. Érdemes megfigyelni, hogy ez utóbbi, explicitebb változat írásbeliként, míg az előbbi inkább szóbeliként reflektál magára.

A vers invenciójával kapcsolatos javaslatom megtevéséhez már csak az maradt hátra, hogy tisztázzuk, mit érthet Balassi a *Nyolc ifjú legén...* kezdetű ének sorai között, „*vetekedés*” alatt. Sajnos, ebben a kérdésben a magyar nyelvű szakirodalom elég mostohán bánik a tudást szomjazókkal. Egyrészt a szerző költői nyelvének szótára nem figyelmeztet a szó sajátos jelentéstartalmára, noha a költői versengés (*aemulatio*) szintén a retorika tárgykörébe sorolható műkifejezés.³⁶ Másrészt – és ennek ellenére – a retorikai kézikönyveink általánosan mellőzik annak definiálását. A fogalom leírását az egyik legtekintélyesebb antik szónok, Quintilianus nagyszabású alapművének (*Institutio oratoria*) lapjain találhatjuk meg:³⁷

„A magasztos költői lelkület a szónoki beszédnek emelkedettséget kölcsönözhet, sa költői szabadsággal járó merészebb szóhasználat sem akadályozza meg, hogy ugyanazon tartalmat megfelelő szavakkal fejezzük ki. A költői gondolatok esetében is módunk van arra, hogy fölruházzuk őket a szónoki stílus erejével [...] Mindenesetre azt szeretném, hogy a paraphraszisz ne pusztá átfogalmazás (interpretatio) legyen, ha nem erőpróba és vetélkedés (*aemulatio*) ugyanazon gondolati tartalom kifejezésében. [...] Nem kell ugyanis eleve kilátástalannak tartanunk, hogy a meglévőnél jobb megoldást találunk, másrészt az ékesszólást sem alkotta a természet oly meddőnek és szegényesnek, hogy egy gondolatot csak egyszer lehetne jól megfogalmazni.” (Ford. Simon L. Zoltán)

Eszerint tehát az *aemulatio* hozzávetőlegesen annyit tesz, mint egy adott témának a többieket fölülmúló kifejezési formát találni. Hogy pedig erre a gyakorlatra a kora újkor magyar költőinek nagyon is volt affinitása, arról éppen a *Szép magyar komédia* – a dolgozat elején már említett – erdélyi asszonyokhoz címzett ajánlása tanúskodik:³⁸

„Egynéhányok készerít reá, hogy kegyelmeteknek ajánlja me z komédiát: Egyik ez, hogy magának is kedvet találnék véle, más meg ez, hogy látom, hogy mind ott benn Erdélben, s mind itt kinn Magyarországb an az ver sszerzést igen elővették és közdologgá is tették, kit nem gondoltak, akár mi héjával essék, csak önékik tessék, és az versek fejében mehessenek ki a z hasonló bötük. Akar á ma zért ez komé diaszerzést új forma gya ná nt elővenni, hogy ha az ott benn való ifjak az ideki valókat az ver sszerzésben nemcsak követték, ha nem sokkal inkább meg is elődzötték, ebben se maradnának el az ide valóktúl. Sőt indulnának el utának; így én részemre penig ezt sem bánom, ha azt is, mint az ver sszerzést, elveszik tőlem. Meg is lehet penig az oly elméjő fris ifjaktúl, kiknek nemcsak a z bölcs tudomány, ha nem a z kegyelmetek szépsége is serkengeti újabb-újabb dolgokra és szerelmes találmányakra elméjeket; nékem, ennyi sok különb-külö nbféle károkot vallott szegénlegénnek igaz elég csak elkezdeni is, a z-

36 Vö. a *Balassi-szótár* vonatkozó címszavával: JAKAB László, BÖLCSKEI András, *Balassi-szótár*, Debrecen, DEBTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2000 (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 8), 455.

37 Marcius Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, Pozsony, Kalligram, 2009, 693–694. (X, 5, 4–6.)

38 BALASSI, *i. m.*, 261.

mit egyebeknek oztán fogyasztás nélkül véghezvinni és megékesíteni. Bizonyára mennyivel éntőlem ékesb igékkellehetett, olyan nal csinálta m ez komédiát, kit kegyelmeteknek jó szűből kívánok és ajánlok, mint az kegyelmetekhez való jóakara tomnak örökké való szolgálátját.”

A fenti sorok több szempontból is rendkívül sokatmondók. Az érvmenet jórészt olyan toposzra épül, mely szintén a trubadúrköltészetből eredeztethető. Eszerint a szerelmes poétákat a hölgyek szépségének transzcendenciája inspirálja a jobbnál jobb költői megoldások kiötlésében. Balassi a jelek szerint tisztában van saját elsőséggel, de példaértékű szerénységgel mindössze a kezdeményező szerepet tulajdonítja magának, és megengedi a lehetőséget, hogy alkalomadtán egyszer majd túltegyen rajta valamelyik erdélyi vagy magyarországi követője. Ugyanakkor előzőleg ez utóbbiakról érezhetően kedvezőtlenül nyilatkozik – még ha nem is teljesen egyértelmű, mit jelent az a kitétel, hogy „az versek fejében mehessenek ki az hasonló betűk”. Mert ha a hasonló betűkön a kiejtésben összecsengő grafémákat értünk (magyarán rímeket); akkor nem világos, hogy azoknak mi keresnivalójuk volna a versszakok kezdőbetűi között. A versfőkben – tudjuk – hagyományosan leginkább az akrosztichont szokás elhelyezni; csak hogy értelmes szöveget nem a hasonló, ha nem éppen hogy a megfelelő sorrendbe rendezett eltérő betűk adnak ki. Szóba jöhet még esetleg az alliteráció mint költői eszköz; de azt meg nem a hasonló, ha nem az egyforma betűjelek eredményezik. Vagy talán egyszerűen a dilettáns pályatársakon csúfolódik Balassi ehelyütt? Az ügyben Vadai István már idézett tanulmánya hívta föl a figyelmet egy további eshetőségre, mely szerint e fordulattal alkalmasint éppen az ekhós versek divatjának korabeli túltengését teszi szóvá a szerző³⁹ (emlékezzünk: „a következő strófa gondolatfűzése aztán rendszerint evisszhangszóval indult tovább”). Ennek belátásával pedig akár a zt is megkockáztathatjuk, hogy az ekhós vers kifejezetten versenydarab – amivel végre el is jutottunk a konklúzióig.

Konklúzió

Nagy hatású monográfiájában Horváth Iván Balassi Bálint egyik legfontosabb teljesítményeként értékeli a populáris regiszter magyar hagyományának megnevezését.⁴⁰ A fentiek értelmében a tézis érvényességét a magam részéről a *Nyolc ifjú legén...* kezdetű énekére is kiterjeszhetőnek gondolom, amennyiben a találékony költő egyfajta provokatív (búcsú) gesztusként ekhós versgyánánt a *zabovola* trikánus leánynév-sorolót fordította meg szerkezetileg és tartalmában egyaránt, hogy ezzel magasabb regiszterbe emelje azt, vagyis az udvarias költészet nivójára. És valamennyi ifjú legény iskolázására.

³⁹ VADAI, *i m.*

⁴⁰ HORVÁTH IVÁN, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 275–294.